

Олександр Заремба

«ЗАГРОЖЕНІ КУЛЬТУРИ»: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ У ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ

У статті розглянуто теоретичні підходи у вивченні «загрожених культур» в етнополітичному контексті пострадянської Росії. Насамперед проаналізовані постструктуралістські впливи.

Ключові слова: «загрожени культури», етнополітика, теоретичні підходи, постструктуралізм.

Zaremba A. Vanishing cultural communities: theoretical framework in ethno-political context of post-Soviet Russia.

The article deals with theoretical framework of vanishing cultures and of the concept of vanishing cultural communities in ethnic and political strides in the 21st century Russia. Post structuralist inspirations are analyzed in the first place.

Key words : vanishing cultural communities, ethnopolitics, theoretical framework, poststructuralism.

Сучасна етнополітична ситуація в Росії позначена тенденціями, що ведуть до унітаризму і до ліквідації федерального устрою. Єдиним, що забезпечувало відпорність етнічних спільнот у Росії до асиміляційної гуманітарної політики, був так званий «регіональний» компонент в освітній системі.

Прийняття у 2007 році законодавчих актів, що ліквідувало цей компонент, викликало спротив у регіонах Росії, актуалізувало дискурс «загрожених культур» та загострило потребу у концептуалізації сучасних стратегій опору.

Йдеться про відповідність теоретико-методологічним пошукам у розробці новітніх суспільних теорій опору. До найбільш відомих західних теоретиків стратегій опору належать Стівен Сейдман, Сінді Патон, Дональд Мартон, Майкл Уорнер, що активно досліджували проблематику поборювання дискримінації. Важливим джерелом інспірації щодо категоріального апарату новітньої теорії «загрожених культур» є праці Антоні Гідденса, Мішеля Фуко і його теорія «знання/влади».

Особливий інтерес викликає теорія гегемонії Ш. Муф та Е. Лаклау для накреслення перспектив, що має соціальна теорія науки опору для демократичної політики, зокрема для дискримінованих спільнот. Соціальна теорія у такому розумінні завжди розбудовується локально (і політично), оскільки спирається на індивідуальні нарації про дійсність. Нарації, що легітимізовані досвідом пригноблення, є вкрай різноманітними. Тому політична стратегія, яка виростає з такої теорії, мусить бути локальною стратегією (хоч може набувати форми коаліції, що базується на подібності). З перспективи соціальної теорії дискримінованих спільнот, відсутня можливість опрацювання «універсальної політичної стратегії, оскільки йдеться про інший рівень що, в соціальній теорії пов'язаний з відкиданням ілюзії», ідентичності на користь реабілітації відмінностей, що у теорії політики виражається спротивом щодо спроб нав'язування універсальності, демаскуючи їх у спробі встановлення і підтримки системи домінування. Вважається, що соціальний простір організовано за допомогою системи домінації, яка репродукується – як показали соціологи науки Р. Солк та А. Зиббертович – завдяки відповідним нормативним ситуаціям у сьогоденній діяльності індивідів. Ці симуляції і створюють спектакль, ілюзію «дійсності», при чому розуміння механізмів симуляції має ключове значення для структурування суспільного простору. Опис цих механізмів у їхній різноманітності стає можливим завдяки свідченням різних категорій підпорядкованих, які через свою маргінальну позицію і свою ненормативність – зідентифікували процедури примусу, оскільки відкривають їх у своїй повсякденності, намагаючись їм протиставити себе. Соціальна теорія, що виникає на підставі цих свідчень, має допомогти в обмеженні страждань у світі, що є метою будь-якої теорії і політики.

На думку Ш. Муф та Е. Лаклау, суспільство не існує, якщо під цим терміном розуміти певну «цілісність», що складається з окремих «елементів», які мають стабільну ідентичність. Суспільство є черговою спектакулярною симуляцією, яка натуралізує і стабілізує те, що є хитким і випадковим, що створюється механізмами влади і арбітрально встановлюється як «дійсність». Це означає, що діяльність не має жодного «обов'язкового» значення, воно встановлюється гегемонічно. Однак, на думку Шанталь Муф, оскільки буде виявлена арбітральність (необов'язковість) значень, воно може бути у будь-який момент дестабілізовано через дії, пов'язані з опором. Цей момент дестабілізації Ш. Муф називає «політичність». Політика щодо конкретних спільнот у цьому контексті може розумітися як така стратегія, що спирається на наративи. По-перше, виявляє зв'язок гегемонічної системи значень з партикулярними інтересами, а також наслідки цієї гегемонії у формі страждань підпорядкованих категорій. По-друге, вказує на можливість такої реконфігурації цієї системи значень, що спираються на них, яка просто зробить можливим створення більш справедливого світу. Тоді стане ясным, що така політика не потребує визначення «ворогів», а потребує обов'язково знання опору, яке ґрунтується на локальних свідченнях гноблення, що ідентифікує процедури домінування і на цій підставі проектує зміни, які призведуть до поліпшення ситуації відповідної спільноти.

Зрозуміло, що теорія, яка наголошує на подібних локальних чинниках, народилася через розчарування, а її поява означала кінець певної ілюзії. Йдеться про віру в існування спільнот, що спирається на подібність ідентичностей, які розуміються як есенціалістські (примордіалістські), а також переконання, що ці спільноти можуть виступати спільно в рамках більш-менш універсального дискурсу. Розчарування було викликано відкриттям, що дискурс, який мав служити емансипації, генерує нові вилучення і нове гноблення.

Клод Леві-Строс звернув увагу, що у зіткненні з чужим/іншим, як правило, використовуються дві стратегії, одна з них – це піддання іншого процедурам нормалізації, перероблення його на свого, а також антропомічна стратегія, що полягає в тому, щоб позбутися його або принаймні примусити до невидимості. Логіка еквівалентності прагне

вписатися в обидві стратегії. Характерним прикладом є боротьба Росії та Фінляндії за землі Карелії. Перед Першою світовою війною, як видно з документів, зібраних Я. Му-саєвим за назвою «Фін нізатори» та «Обрусителі». Документи з історії боротьби за вплив у Карелії (кінець XIX – початок XX ст.). Як «фінізатори», так і «обрусителі» прагнули переробити карел згідно зі своєю системою цінностей, а тих, що не вписувалися в них, просто вивести за рамки етно-політичного процесу.

Таким чином карельська ідентичність як самоцінність відкидалася Росією, а пізніше Фінляндією, що мало для етнічних спільнот прикордоння згубні наслідки.

Радянська Карелія була задумана як форпост зовнішньополітичної експансії для приєднання Фінляндії. Це мало руйнівні наслідки для долі корінних мешканців Карелії: біломорських карел, лівіків, людіків та вепсів. Корінні карели перетворилися на homo Sacer (за термінологією Джорджа Агамбена), тобто істоти, що нездатні висловити себе, позбавлені значення, яке функціонує між *sacrum* та *profanum* (відповідно російським та фінським світами), залишаючись у лімітрофі, стаючи вигнанцями, що «парадоксально проживають у двох світах і не належить до жодного». Отже, стратегія, що спирається на політику еквівалентності, виявилася згубною для спільнот, що проживали у прикордонних регіонах.

Крім того, вона є несправедливою, оскільки викликає нові вилучення і маргіналізацію і пов'язана за політичною стратегією з асиміляцією.

Увага теоретиків переходить з виключного зацікавлення гнобленням і визволенням корінного народу як суб'єкта на аналіз інституціональних практик і дискурсів. У цьому сенсі новітнім трендом є те, що студії корінних народів не повинні бути студіями меншин, а дослідженням того знання і суспільних практик, які організують суспільство як цінність з комплексом дій, ідентичностей, суспільних відносин науки, культури та суспільних інституцій. Існує тенденція до формування соціальної теорії, яка робить можливим аналіз суспільних процесів. Політичний контекст цих процесів полягає у невдачі політики суб'єктності, що спиралася на стабільність ідентичності «корінних народів». Вони мали бути основою для утворення міноритарного суспільного руху, що ґрунтувався

б на есенціональних категоріях етносу чи раси. Адаптація міноритарного дискурсу означає визнання існування есенціонально сприйнятою категорією корінного народу, а отже акцентацію переконання, що представник корінного народу має певні риси – особистості, характеру, стилю життя.

Однак міноритарна політика означає, що створена таким чином категорія визнається меншиною, яка є предметом дискримінації і має бути оточена опікою. Це сприяє актуалізації стратегії захисту прав людини, у тому числі громадянських прав. З погляду ліберальної демократії, яка є основною моделлю політичного устрою, у тому числі і для пострадянської Росії, важливо, на думку керівників громадських організацій і багатьох науковців, уникнути такого виду стратегічного есенціалізму. Однак, як свідчать певні тенденції у культурі, зокрема скандинавських країн та Північно-Західного регіону Росії, спостерігаються спроби зміни цих правил і модифікації стратегічного есенціалізму таким чином, щоб його негативні наслідки були мінімізовані.

Замкнуті спектакулярні спільноти з'являються, щоб встановлювати і репродукувати системи домінації і нерівності, тому умовою відкриття суспільного простору для дискурсів виключених є відмова від стратегій розбудови і стабілізацій великих спільнот.

Таким чином, центр уваги науковців та політиків пересувається до малих спільнот чи коаліцій середнього масштабу. Ця перспектива не виключає також створення символічних спільнот, що розбудовуються знизу і спираються на подібності індивідуальних нарацій за умови, що ці спільноти залишаються відкритими і плюралістичними. На думку Мішеля Мафесолі, який ввів у поняття трибалізму (новоплеменності), ці «племена» нового типу можуть розумітися саме як певний вид символічної спільноти організованої навколо якогось стилю життя, ідеї, міфу, переконання, в яких особа може тестувати свої проекти, знаходячи вкоріненість у якомусь наративі і отримуючи можливість нових способів експресії свого «Я», що трактується не як нав'язана згори ідентичність, але як відкритий процес самостановлення. Обов'язкові значення при цьому не є і не мусить бути остаточними. Це повинно вести до розблокування процесу проліферації значень, які можуть переміщатися, включатися у нові контексти, перехоплюватися.

Поява щораз нових ідентичностей, творення все нових літературних мов, кодифікація різних діалектів і мікроромов, робота щодо порятунку так званих «карликових мов» (за висловом Х. Хаармана) – усі ці проекти об'єднують малі та середні спільноти, які не є «уявними», а як правило, розбудовуються на підставі певних емоційних зв'язків.

Сучасна соціологія, на думку С. Сейдмана, виявилася неготовою до цих радикальних змін. Науковець закидає соціологічній теорії «національний шовінізм», етноцентризм, який полягав у спробі універсалізації понять, які походили з конкретних часів і просторів і тому мали локальний характер.

Соціологи-теоретики, на думку Сейдмана, прагнули екстраполювати картину розвитку свого суспільства та інші перетворення його на головну точку відліку своїх теорій так, ніби суспільна структура і процеси, що відбуваються у їхньому суспільному просторі, мали основне значення для всього світу. Без сумніву, ця критика інспірована важливими для перспективи корінних народів постколоніальними студіями, що розвінчують показний універсалізм суспільних наук Заходу як вияв колоніального гноблення. На думку індійського дослідника Д. Чакрабарті, йдеться про «провінціалізацію» західної гуманітаристики, оскільки вона надалі прагне знайти об'єктивну наукову теорію у позитивістському сенсі, яка мала б привести до «просвіти і прогресу».

Суспільні теорії, на думку Сейдмана, мають оцінюватися з погляду їхнього морального, суспільного і політичного значення. Йдеться про залучення теорії до розв'язання важливих проблем сучасності, за висловом А. Турена, до «соціологічної інтервенції». Сейдман у своєму тексті акцентує на тому, щоб усю енергію, які соціологи витрачали на розбудову складних теоретичних конструкцій, зазвичай зрозумілих для вузького кола втаємничених, було скеровано на розв'язання практично моральних питань. Це стосується розробки суспільних теорій також з боку етнологів і політологів. Предметом суспільної теорії має бути моральний аналіз: виявлення і характеризування зон несправедливості, дискримінації, вилучень і проектування можливої стратегії зміни цієї ситуації разом з проекцією стану суспільного простору після цієї зміни. Така «прагматична

спрямованість» суспільної теорії співзвучна з мотивами, пов'язаними з генеалогією студій корінних народів, які, як ми вже зазначали, мали озвучити точку зору тих, хто був маргіналізований, вигнаний з суспільства через дію нормативних процесів.

Виникає запитання, яким чином можна встановити об'єктивність висновків науковців щодо конструювання ідентичностей народів Росії і наскільки така об'єктивність взагалі можлива? На нашу думку, важливе значення для дискусії у цій царині мають теоретичні напрацювання західних науковців – співтворців соціології знання, представників конструктивістської течії у соціології Б. Латура та С. Вулгера, польського дослідника, представника конструктивізму А. Зибертовича та футуролога І. Валерстайна, автора книги «Кінець світу, який ми знаємо».

На думку К. Мангейма, процес творення знання є суспільним процесом, тому що знання творять індивіди, що перебувають у своїх культурних контекстах, які впливають на сприйняття дійсності, що їх оточує. Природничі науки, на думку Мангейма, вільні від впливу суспільного контексту, але в тих типах пізнання, де його предметом є суспільство і його структури, зокрема у науковому гуманітарному та суспільному пізнанні, слід мати на увазі вплив культурного обумовлення свідомості суб'єкта пізнання. Ця односторонність викликана, як правило, не злою волею індивіда, а його культурним капіталом: особистість «бачить» те, що їй дозволяє помітити система значень, яка формує її пізнавально-понятійний апарат, її ідентифікацію, нормативну нарацію. У дискусіях на гуманітарні теми завжди виявляється етноцентризм учасників, який на нашу думку, не варто прикривати симуляцією «консенсусу».

На думку Б. Барнса та Д. Блура, принцип суспільного обумовлення знання торкається усіх його видів, оскільки завжди критерії правди – це арбітральні культурні критерії. Справжні знання, на думку Барнса і Блура, вважається те знання, яке досягло високого рівня достовірності, а умови цієї достовірності утворюються в суспільстві нормативно за допомогою різних технік легітимізації знання у певному суспільному оточенні.

Критерії, за допомогою яких наратив досягає статусу достовірного знання, – це політичні критерії: правдивим

вважається знання, яке репрезентує і підтримує інтереси тієї спільноти, яка домінує у цьому суспільному просторі. Кожна група чи суспільна категорія настільки, наскільки взагалі для неї можлива послідовна нарація про дійсність, прагне, як правило нав'язати її іншим співучасникам суспільного простору, завдяки чому інтереси цієї групи або категорії стануть інтересами, навколо яких буде організована суспільна структура.

Тому ми можемо зауважити: знання не репрезентує дійсності, значення, що створюють знання, не відсилають до неї, вони не мають жодног «реального» десигнатив, тому що, на думку дослідників, ми не маємо до «дійсності» безпосереднього доступу. Значення представляє інтереси груп або суспільних категорій, що домінують у певному суспільному устрої, і тому можна лише виявити зв'язок процедур легітимізації цього знання з процедурами домінування.

Таким чином, сучасні етнополітичні дебати в Росії, як і вивчення питання щодо корінних, народів все більше намагаються, за висловом Ж. Дельоза, «ретериторіалізувати виключені дискурси», «менші літератури» ненормативних категорій. Все більше спостерігається відхід від «великих наративів» і схильність до локальних конструкцій, обмежених у часовому просторі, з метою, як ми вже зазначали, створення політологічного багатоголосся. Вивчення «загрожених культур» як міждисциплінарний напрям набуває рис одночасно заангажованої етнополітики, соціології, політології, лінгвістики, літературознавства. Насамперед це пов'язано з тим, що вказане вчення належить до течії «пост-гуманітаристики», яка базується на переконанні, що не існує невинних наук, що всі теорії, у т. ч. культура, що зникають, є так чи інакше заангажованими, оскільки їх творять люди і вписали у свій культурний і суспільний контекст, від якого вони не можуть абстрагуватися всупереч позитивістським ілюзіям.

Зрозуміло, що як на Заході, так і на пострадянському просторі будуть співіснувати різні теоретико-методологічні підходи, зокрема і щодо фіно-угорських корінних народів, які будуть не лише впливати одні на одних, але співіснування яких буде дуже часто набувати характеру конфлікту.